

Jacob Katz / TÁRSADALMI FORRADALOM – SAJÁTOS MÓDON

A ZSIDÓ EMANCIPÁCIÓ, 1770–1870
(BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK)

Az a száz év a történelemben, mely a tizennyolcadik század utolsó harmadával vette kezdetét, mélyreható változásokat idézett elő Európa országaiban. Drasztikus átalakulás zajlott le a gazdaságban, a politikában és a társadalom szerkezetében éppúgy, mint az e területeket irányító ideológiák birodalmában. Ezek a változások Európa minden nemzetét érintették, különösen a nyugati országokban. A legnagyobb hatást mégis a zsidó közösség életére gyakorolták, a zsidóságra, amely ezen nemzetek között élt, s amelyet mind ez ideig a többitől különállónak tekintettek. Míg az európai nemzetek gazdaságilag, politikailag és társadalmilag alakultak át, a zsidók esetében a változás mélyrehatóbb volt, társadalmi létük egész jellege átalakult.

Ennek a korszaknak a kezdetén ugyanis, a tizennyolcadik század hatodik évtizedében, a zsidókat pusztán egy szétszórtatásban élő zsidó nemzet részének tekintették. 1860-ban azonban ez a jellemzés már nem lett volna helytálló, jóllehet még mindig kétséges volt, hogyan is kellene meghatározni őket. Az első időszakban egy zsidót mondhattak angol, francia vagy német zsidónak, attól függően, hogy melyik országban élt. Ez azonban ekkor csak földrajzi megnevezés volt, s esetleg valamiféle kollektív jellegzetességre utalt, amit a szóban forgó közösség tagjai felmutattak. Száz évvel később viszont, ha francia, angol vagy német zsidónak neveztek valakit, akkor valamiképpen az összetett kifejezésbe tartozó mindkét társadalmi egység részének tekintették: hozzátartozott e nemzetek valamelyikéhez, és emellett zsidó volt.

A szóban forgó évszázad alatt a zsidó közösségek olyan átalakuláson mentek keresztül, amely megváltoztatta jogállásukat, foglalkozási megoszlásukat, kulturális szokásaikat, valamint vallási szemléletüket és viselkedésüket is. A kortársak és a későbbi történészek különböző fogalmakkal jelölték ezt a folyamatot. Hívták honosításnak, reformnak, polgárosodásnak (*bürgerliche Verbesserung, civic betterment* = polgári jobbítás vagy megjavítás, esetleg: polgárosítás), beolvadásnak, asszimilációnak, emancipációnak. Az utolsó volt a leginkább használatos kifejezés, időnként szűkebb politikai vagy jogi, időnként átfogóbb értelemben. Ezek a fogalmak a folyamat különböző vonatkozásaira utalnak.

A zsidók mindezekben a területeken eltávolodtak korábbi, tisztán zsidó életmódjuktól, s közeledtek

nem zsidó környezetük szokásai felé. A közösség egyes csoportjai teljesen beleolvadtak a környező társadalomba, nevezetesen azok, akik feladták zsidóságukat, keresztényekkel kötöttek házasságot, és áttértek. A kortársak előtt időnként úgy tűnt, hogy ez a baljós elpártolás a zsidó közösség széteséséhez fog vezetni. Ez a prognózis nem teljesedett be: a politikai, társadalmi és kulturális változások nem a zsidó közösség szétesését, hanem mélyreható átalakulását eredményezték. A vizsgált korszak végén a közösség nagyon is létezett, szerkezetében azonban erőteljesen különbözött a száz évvel korábitól.

Az, ami a (megközelítőleg) 1770 és 1780 közötti száz évben a nyugati országok zsidóságával történt, a későbbiekben mintául szolgált a világ más részeinek zsidósága számára. A kelet- és a nyugat-európai zsidóság térbeli közelsége miatt a lengyel és az orosz zsidók óhatatlanul tudomást szereztek arról, ami Nyugaton történt. Valójában azonban nincs éles választóvonal Kelet és Nyugat között. A galíciai zsidók például történelmileg és kulturálisan a „keleti zsidósághoz” tartoztak. Politikai események, nevezetesen Lengyelország 1772–1795-ös felosztása következtében egy nyugati orientációjú ország, Ausztria fennhatósága alá jutottak. Ennek folytán a galíciai zsidóság politikai nyomás alá került, hogy alkalmazkodjék egy felvilágosult és felvilágosító rendszer követelményeihez. Válaszok ezekre az ösztönzésekre egészében elutasító volt. Galíciában a valódi társadalmi és kulturális átalakulás folyamata csak jóval később, körülbelül a tizenkilencedik század közepén kezdődött el, s lényegében ugyanez történt Oroszországban is. A Nyugaton történeteknek eleinte csak a visszhangja hatolt be Oroszországba, a felvilágosodás mozgalma csupán az 1849-es és 1860-as években tett szert bizonyos lendületre, amikor a nyugati ösztönzésekre adott válaszokat felerősítették a politikai változásokhoz és a társadalmi elismertetéshez fűzött remények.

Más közösségeknél, például a mohamedán országokban, a változás még később kezdődött. Algériában a francia hódítást (1830) és a tizenkilencedik század végi gyarmatosítást követte, Irakban csak az első világháború után kezdődött. Bár a nyugati zsidóság befolyásolta, sőt intézményei (pl. az Alliance Israélite Universelle) révén részben kezdeményezte is a változást, az eltérő körülmények következtében ez itt mégis eltérő formát

öltött. Más okok miatt, de ugyanez vonatkozik olyan országokra is, mint az Egyesült Államok, Dél-Afrika és Ausztrália, ahová a zsidók kivándoroltak. Itt nagyszámú zsidó olyan folyamaton ment át, amelyben a zsidó metamorfózis jellegzetes vonásai keveredtek az új bevándorlók minden csoportjára rákényszerített alkalmazkodással.

A zsidó emancipáció – a szó átfogóbb értelmében – csak Nyugat-Európában: Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Franciaországban, Hollandiában és Angliában zajlott többé-kevésbé egyidejűleg, s követett hasonló, ha nem is azonos utat. Sok tekintetben ugyanis még a nyugati országok is különböztek egymástól, s ez befolyásolta a zsidó emancipáció menetét. Mindenütt más volt a befogadott zsidóság száma, különböző a történeti háttér, biztosan nem voltak azonosak a zsidó-keresztény múlt emlékei, amelyeken úrrá kellett lenni, s minden országban mások voltak azok a politikai intézmények és társadalmi feltételek, amelyekről a formális és a tényleges integráció függött. Ha mindehhez még hozzávesszük a politikai harc irányításában szerepet játszó, s a társadalmi és kulturális adaptációnak irányt szabó személyiségtípus véletlen faktorát, sajátos tényezősor áll elő, amely minden egyes országban hozzátette a magáét a zsidó emancipáció történetéhez.

A zsidó emancipáció története tulajdonképpen minden egyes nyugat-európai országban külön-külön elmondható volna, de csak az országok közötti kölcsönhatások figyelembevételével. Van itt ugyanis egy figyelmen kívül nem hagyható kölcsönhatás. A Moses Mendelssohn-féle német reformerek példája és tanítása hatott a francia zsidókra, viszont azok a politikai vívmányok, amelyekre a francia zsidóknak a francia forradalom adott alkalmat, hatást gyakoroltak a német zsidóságra. A holland zsidóság Hollandia 1795-ös francia meghódítása után állampolgárságot kapott; a holland nemzetgyűlés ezzel akarta felülmúlni a francia példát. Később, az 1830-as években maga a „zsidó emancipáció” kifejezés vált politikai jelszóvá és terjedt át Angliából a kontinensre, ahol tetőpontjára hágott az egyenlőségért vívott küzdelem.¹

Kétségtelen, hogy a különböző országokban zajló események összefüggtek. Konkrét lefolyásuk és eredményeik a vizsgált országokban eltérőek voltak. Ha egységként mutatjuk be őket, ez a részletek mellőzésével s az egyes országok fejlődési sajátosságainak elhagyásával jár. A különböző országokban egyidejűleg zajló események megfigyelésén alapuló összetett kép kialakításának azonban ez az ára.

Jogos a zsidóság emancipációját Nyugaton mint értelmes egészet bemutatni. Ha a folyamat eredményei különböztek is a különböző helyeken, a változásokat előidéző mélyebb erők azonosak

voltak. A változás tendenciája a nyugati nemzetek minden rendjét és osztályát érintette, s bár a zsidó társadalmat csak egy későbbi szakaszban érte el, amint elérte, az esetek többségénél mélyebb hatást gyakorolt rá. A forradalom előtti zsidó társadalom átalakulása talán a legmélyrehatóbb átalakulás, mely az akkori európai társadalom bármely szektorában lezajlott.

Nem pusztán véletlen, hogy az európai társadalom forradalmi korszaka olyan mélyen hatott a zsidókra. Okát a zsidó társadalom korábbi állapotának szokatlan természetében kell keresnünk. Nagy általánosságban az akkori zsidó társadalmat tradicionális társadalomnak nevezhetjük, a kifejezés igencsak sajátos értelmében. Ez a társadalom egészet, vallását és kulturális értékeit a múltból vezette le, ezekhez a jelenben való tájékozódás forrásaként ragaszkodott, s jövőbeli fennmaradását szavatoló eszközként támaszkodott rájuk.² Az a múlt, amelyhez a zsidó társadalom kapcsolódott, a talmudi és bibliai idők távoli antikvitása volt. Ez önmagában nem volt kivételes, hiszen a keresztény társadalom is becsben tartotta saját hagyományait, amelyek bizonyos fokig azonosak voltak a zsidó hagyományokkal, és legalább részben azonos történelmi korszakból származtak. Az antikvitáshoz fűződő kapcsolat azonban a két esetben más természetű volt. A keresztény társadalom elfogadott egy bizonyos ókori irodalmi hagyományt a jelenben való vallási tájékozódás forrásául. Bizonyos intézmények, például a katolikus egyház, a távoli múltba vezették vissza eredetüket, mások, például az állam és annak törvényei, az iskolák és így tovább, inkább a közvetlen múltra támaszkodtak. A zsidó társadalom sajátossága az volt, hogy teljes egészében a távoli múltra támaszkodott, mert a zsidó hagyomány mindent, ami értékes volt a zsidó vallásban – a törvényt, a tanulást, a kultúrát – az ókorból, a Biblia és a Talmud idejéből eredeztetett.

Van még egy különbség a két társadalom között. A keresztény világ úgy tekintette a hagyományait, mint hajdani, letűnt népek örökségét. Ha azonosította magát valamely ókori néppel – különösen a bibliai izraelitákkal –, ezt mindig szimbolikusan értette. A keresztény társadalom a valóság birodalmában a konkrét időben és a konkrét környezetben találta meg identitását. A zsidó társadalom ugyanakkor Izrael ősi népe közvetlen leszármazottjának tekintette magát. Nem pusztán egy vallás és egy kulturális hagyomány örököse volt, hanem vér szerinti folytatója azoknak, akik reá hagyták értékeiket. Történelmi hagyományuk – ami keresztény (s nemkülönben mohamedán) környezetük uralkodó hagyományában is visszhangra talált – felfogása szerint a zsidók nem ahhoz a helyhez tartoztak, ahol éltek, hanem – kiüzetvén saját országukból – csupán *ideiglenes* menedékre lettek a népek között. A hagyomány a Messiás eljöv-

telével a száműzetés végét is megjövendölte. Addig azonban az önazonosításnak a hagyományhoz való ragaszkodáson kívül más eszköze nem volt. A hagyománynak kétségkívül nem minden része működhett megfelelően a száműzetésben, s a bibliai és a talmudi törvény bizonyos részeit – beleértve az előírt vallási parancsolatokat is – fel kellett függeszteni. Mindazonáltal ragaszkodtak ahhoz az elmélethez, hogy az életet – a közösség és az egyén életét egyaránt – szabályozni tudja a törvény, a hagyományhoz való ragaszkodás pedig mélyebb értelemmel ruhazza fel. A zsidó társadalom, bár alapvető változások zajlottak környezetében, sőt az önkéntes vagy kényszerű emigráció folytán a környezet is folyton változott, módját lelta, hogy egyensúlyban tartsa az életkörülményekből fakadó elháríthatatlan kívánságokat és a hagyomány lényeges követelményeit. Ezért azonban kétszeres árat fizetett. Egyrészt tetemesen csökkent a lehetséges életszféra köre, és maga a hagyomány is csorbát szenvedett. Jól ismert a zsidó élet középkori és gettó-kori egyoldalúsága, szintúgy a hagyomány erőltetett hozzáigazítása az élet követelményeihez. Másrészt bármennyit változott is a hagyomány, az átalakulás mindig a hagyományos keretek között zajlott. A fejlődés vagy az alkalmazkodás során létrejött változásokat mindig sikerült valamiképp a hagyomány szellemében igazolni. Ezért mondhatjuk, hogy a zsidó társadalom igen sajátos értelemben véve hagyományos. A hagyomány jóval nagyobb szerepet játszott életében, mint azoknál a népeknél, amelyek között élt. Amikor egész Európában szétesett a hagyományos társadalom kerete, annál mélyrehatóbb volt egy társadalom átalakulása, minél hagyományosabb volt.

Ideiglenesen ez a válasz arra a kérdésre, hogy miért érte mélyebb hatás a zsidó társadalmat, mint a többi. Részletesebb magyarázatot a későbbiekben adunk. Először konkrétan jellemeznünk kell a hagyományos társadalmat azokban az országokban, amelyekben a későbbi változások bekövetkeztek.

A zsidók részleges abszorbeálása új elemet vitt az őket körülvevő társadalmak életébe, s növelte ezek komplexitását. A beolvasztás folyamata, ha a kihívás és a válasz szempontjából nézzük, a beolvasztott csoport méretéhez képest aránytalan reakciót váltott ki. Az átmenet a zsidó társadalom gettószerű létezésétől a környezetükbe való részleges beilleszkedésig seholy sem volt olyan zökkenőmentes és észrevétlen társadalmi folyamat, mint például a francia hugenották beolvadása, akik elkülönült kolóniákban éltek a száműzetésük színhelyéül szolgáló országokban, gyakran a zsidó gettók szomszédságában. Idővel ezek a hugenották megszűntek külön csoportként létezni, legfeljebb némi intézményi vagy kulturális elkülönülést tartva fenn.³

A zsidó integráció ugyanakkor egészen másképp zajlott, még ott is, ahol a végeredmény hasonlított a hugenották esetéhez. A zsidók polgári státusának változása – idegenből állampolgárrá való átalakulásuk – egyetlen európai országban sem volt általános törvénykezés eredménye, a társadalom egyenlő tagjaként való elfogadásuk sehol sem a kölcsönös alkalmazkodás természetes következményeként történt. A probléma politikai és társadalmi vonatkozásait egyaránt speciális kérdésként kezelték, s nagy szenvedéllyel vitatták mindegyik ország törvényhozó testületében és közvéleményében. A leg hosszadalmasabb és legindulatosabb vitára Németországban került sor, de szerényebb megfélemlőjét egész Nyugat-Európában megfigyelhetjük.⁴

Arra a kérdésre, hogy miért reagált olyan hevesen a nem zsidó társadalom a zsidó integráció folyamatára, magyarázatként újra csak a múlt terhére kell utalnunk. A zsidó–keresztény kapcsolatok régi hagyományra tekintettek vissza; hagyományos előítéletek tapadtak a zsidó szóhoz, és a róluk kialakult kép nagyon is sztereotip volt. A keresztény hagyományban a zsidókhoz egy történelmileg és teológiailag jól körülhatárolt értékelés fűződött.⁵ Örök száműzetésükben a kereszténység elutasításának közvetlen következményét látták, vagy – egy durvább változat szerint – az isteni bosszút Krisztus megfeszítéséért. Ez a nézet magyarázta is, igazolta is idegen státusukat. Ha a keresztény társadalom a zsidókat integrált csoportként akarta magába fogadni, le kellett küzdenie sztereotíp asszociációit és a zsidó dolgokkal kapcsolatos előítéleteit. Ez a folyamat a legjobb esetben is hosszú időt kívánt, és valóban ez történt. A sztereotípiák erejének tartóssága leginkább az ellenző attitűdökből vált nyilvánvalóvá. A zsidó emancipációt ellenző érvek többsége az ősi antiszemitizmus fegyvertárából származott, kissé hozzáigazítva az új helyzethez. A sztereotípiák azonban legalább olyan mértékben jelen voltak az emancipáció híveinek gondolkodásában is. Ezek javaslatukat összekapcsolták mindannak a gyökeres átalakításával, amit hagyományosan zsidónak képzeltek. Ez idő tájt a zsidók története egyfelől a körülmények változásainak, a típusok módosulásának, az intézmények átalakulásának, másfelől az eszmék, képek, előítéletek átforgalmazásának kölcsönhatásából áll. Szomorúan állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi folyamat általában lassúbb volt az előbbinél. Meggyőzően bizonyítja ezt az a tény, hogy az utóbbi folyamat még a huszadik században is tart. Fenti észrevétel mintegy arra készíti a történést, hogy közvetlenül viszonyuljon az események történetéhez, s résztvevője legyen annak a harcnak, amelyet leírni hivatott. A történelmi tárgyilagosság azonban korlátokat állít a történész elé: neki egyforma objektivitással kell rögzítenie és elemez-

nie mind az eseményeket, mind az eszméket és az eszmék háttérében rejlő szenvedélyeket, s az olvasóra kell hagynia a következtetések levonását.

FORDÍTOTTA PAP MÁRIA
SZERKESZTETTE HARASZTI GYÖRGY

JEGYZETEK

Jacob Katz, *Out of the Ghetto. The Social Background of Jewish Emancipation, 1770–1870* (Harvard College, 1973); német fordításban: *Aus dem Ghetto in die bürgerliche Gesellschaft* (Athenäum 1986), I. fejezet. A szerző engedélyével és javításával.

¹ Lásd Jacob Katz: *The Term Jewish Emancipation: Its Origin and Historical Impact*, *Studies in Nineteenth-Century Jewish Intellectual History*, ed. Alexander Altman (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1964), pp. 1–25.

² Lásd Jacob Katz: *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages* (New York, Free Press of Glencoe, 1961).

³ A zsidók és a hugenották helyzetét gyakran összehasonlították. Lásd Selma Stern: *Der preussische Staat und die Juden* (Tübingen, Mohr-Siebeck, 1962), I/1, 10, 14. Stern kiemeli, hogy a zsidók

rosszabb helyzetben voltak, mint a hugenották. Karl Wilhelm Friedrich Grattenauer zsidóellenes szerző *Ueber die physische und moralische Verfassung der heutigen Juden*, (Berlin), 1791, p. 119) az összehasonlításában kimutatja, hogy ellentétben a francia bevándorlókkal, milyen hátrányt szenvedett az állam a zsidók befogadásával. David Friedländer, berlini zsidó vezető utal a francia kolóniára, hogy rámutathasson, mit érhetnek el a bevándorlók megfelelő körülmények között. Lásd David Friedländer: *Aktenstücke, die Reform der jüdischen Kolonien in den preussischen Staaten betreffend* (Berlin, 1793), pp. 110–111.

⁴ Más volt a helyzet az Egyesült Államokban, ahol – mint Ben Halpern kimutatta – az emancipáció sohasem jelentett problémát. Lásd Ben Halpern: *The American Jew* (New York, Theodor Herzl Foundation, 1956), pp. 13–14. Halpern szerint az amerikai zsidók nagy előnyre tettek szert azért, hogy nem kellett megküzdniük az emancipációjukért.

⁵ A középkori zsidó stereotípiával foglalkozó terjedelmes irodalomból csak a következőket szeretném megemlíteni: Marcel Simon: *Vers Israel: étude sur la relation entre chrétiens et juifs dans l'Empire Romain* (135–425) (Paris, E. de Boccard, 1964); Joshua Trachtenberg: *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Antisemitism* (Cleveland, World Publishing Co. and Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1943).

marno jános / A TISZAI EPOSZ

Elek Judit filmje, a *Tutajosok*, úgy vélem, nemcsak a szerző-rendező, hanem általában a mai magyar (sőt, talán nem is csak a magyar) filmgyártás egyik jellemző s jelentős kudarca. A művészi alkotói, a professzionális és a kommersz szinte valamennyi jegye, tünete, erénye, kompromisszumkényszere, didaktikája stb. összegződik, egymásra halmozódik ebben a grandiózus produkcióban; látvány(osság), színészi játék, epikum (eposzi költőiség), dráma, illetve politikum és folklór – mind-mind megmarad a dekorativitás, a vizuális retorika *par excellence* technikai, mozi-ipari szférájában. Pedig az alapötlet több mint érdekes. Elek Judit a tiszaszalári per főhőseiül nem a drámában közvetlenül érintett, érdekelt szereplőket választja, hanem azt a néhány szláv-magyar, pravoszláv vallású, és ortodox hitű zsidó fakitermelőt-tutajost, akik a Nagy Perbe mintegy véletlenül csöppentek bele. Véletlenül, amennyiben ők találták meg Solymosi Eszter holttestét, pontosabban őket találta meg a süldő lány hullája. Szerző ily módon a véletlenek (az első véletlen: a lány hirtelen eltűnése épp a zsidó húsvéti ünnep napján, a második: a holttest megkerülése a zsidó faúszató, Herskó Dávid „révén”) azon „koincidenciájára” épít, amely a koncepció per önmagában atavisztikus-polgári drámáját egy mélyebb, valóban archaikus-eposzi horizontálissal teszi „egészebbé”, a szó profétikus tartalma szerint: *végzetszerűvé*. Vonzó, ijesztően szép látomásos gondolat, amit nem lett volna szabad a mozi kommersziális látvány-szépsé-

geinek alárendelni. A *Tutajosok*ban a folyó, a víz csakúgy, mint a fenséges-pompázatos hegyi vidék vagy akár a hozzá tartozó természeti-emberi milió, túlságosan színes – megmarad mind a *felszínen*, s bár ez valószínűleg növeli a film „konvertibilitását”, az eredeti gondolat értékét azonban elsikkasztja. Kérdés mármost, hogy vajon miért nem tudta/merte a szerző úgy és olyanra megformázni a művet, ahogyan ez a conceptusban implicite már megvolt. Miért veszett oda „az idő árján” éppen a lényeg?! Az első, legkézenfekvőbb, legkönnyebb válasz erre a filmipar – kivált ma – üzleti-piaci kötöttsége; az, hogy a „mozgóképek” mindenekelőtt technikailag legyen kifogástalan, feleljen meg a minél szélesebb közízlés vagy/és a filmipari zsüri, menedzserek nagyjából előre kiszámítható elvárásrendszerének; legyen tehát a film könnyen érthető, szemet-szívet azonnal lebilincselően izgalmas és szépséges, valamint az sem árt, ha még valami „aktuális” üzenete, „közleményértéke” is van. Utóbbi, ezt a közelmúlt díjazott „filmszenzációi” kimerítően bizonyították, csak tovább növeli a mű artisztikus nivóját, bizonyítván, hogy „lám, a temérdek semmitmondó, üres kasszasiker mellett születnek még azért tartalmas, »humánus« alkotások is, a filmszínház úgy erkölcsileg, mint esztétikailag teljesítheti még a küldetését”. Csak-hogy ez a fajta szemlélet épp a legfontosabb kérdéssel nem vet számot: avval tudniillik, hogy a művészi-tartalmi kifejtésmód mint *megfogalmazás* elsőben mindig a kész-adottságok lebontását, „indulati